

קו המשווה

לגלות את התוך שבתוך

הסיפור 'אור תורה' של עגנון הוא היחיד ששרד בשלמותו מתקופת בוטשאטש שלו, והוא נראה חידוד הומוריסטי קצר אך מכיל פוטנציאל מטפיזי נפיץ. עיון מחודש לכבוד חג מתן תורה

הלל ויס

רצירות תקופת בוטשאטש (1903-1907) של הנער שמואל יוסף טשאטשקיס ראשיתן שירים והמשכן סיפורים קצרים ורשימות. הללו אינן נחשבות ליצירות בעלות ערך המבשרות את יצירתו של גלגולו ש"י עגנון או אף את הפוטנציאל החבוי בהן. רק לאחר שעלה לארץ הגיע לדבריו ל"השגה חדשה" וע"מזוקה ופיתח את עולם היצירה העגנוני הטיפוסי. יחד עם זאת, כמה חוקרים הסתקרנו מאוד בשאלה מה צפנה בכל אופן ולו כרמז ראשית יצירת טשאטשקיס שהפך עגנון. אנו מבקשים להצביע על משמעויות חשובות גם בתקופת ראשית זו, ככל שהן נוגעות בעיקר להתפתחות שחלו בתקופות יפו וגרמניה – דוג"מה חשובה היא התפתחות 'סיפורי פולין' – ומתוך כך נוכל לגלות יסודות משמעותיים ורצופים ביצירת עג"ןן שהחלו בתקופת בוטשאטש.

בפרק זה נתמקד בסיפור היחיד המופיע בכל כתבי עגנון ששרד בשלמותו כסיפור אוטונומי בכותרתו הראשונה מתקופת בוטשאטש: סיפור שאינו עוד מאור"בן שנמצא בכתב עת נשכח אלא נוכח בכל הכינוסים של 'פולין' מראשיתם ובכל ההדפסות והמהדורות. זהו הסיפור 'אור תורה' – שהלך ונדחק ככל הנראה לקראת סופו של קובץ סיפורי 'פולין' (כונס ל'פולין: סיפורי אגדות, הדים, תרפ"ה, בעריכת אשר ברש) מטעמים עריכתיים. 'אור תורה' נמצא לפני שני סיפורים נוספים, שעניינם הדיכטומיה היהודית-גויית ובהם מופיע מוטיב 'ישו היהודי': 'נפלאות שמש בית המדרש' (1916) ו'מעגלי צדק' (1923), שהוא הארוך והמפותח שבשלושת הספורים. קודמו של 'אור תורה' הוא 'חרכ דוביש' (1925), העוסק בשודד גוי (סיטואציות הגוי היהודי, הארכילסטס, הגולן בעל התפילין, פותחו בפתחת סיפור 'בלבב ימים' שעליו התחיל כנראה לעבוד ב-1926) שחרבו נגעה בטיפות יין הקידוש של היהודי ולפיכך היא שובתת בשבת ומשביתה חרבו של עשו החי על חרבו. מארג המוטיבים הקשורים בדם ובעלילת דם ובהשבתת המזימה כרוך בתפיסת ההבדל"ה שבין ישראל לעמים ונכרך במכלול אגדות פולין.

מגדלור למבריחים

'אור תורה' נדפס לראשונה ב'המצפה' ב-1906, והוא אחד משלושה סיפורים שנדפסו יחד תחת הכותרת הכללית 'פיליטון' וכותרת המשנה 'טיפוסים'. 'אור תורה' הוא הסיפור השני, המופיע לאחר 'בעל הבית' ולפני 'הפנח השבורה', שזכה לשני גלגולים ידועים – 'חלומו של יעקב נחום', ולפיתוח משמעותי ביותר ב'יתום ואלמנה'. ב'בעל הבית' נסובה העלילה על שני שותפים בבית אחד. גם ב'אור התורה' יש מבנה דו קומתי: בית, הוא ביתו של הגביר הלמדן אשר ברוך, ועלייה. 'הבית והעלייה' הוא צירוף תלמודי הלכת המהווה כאן מטפורה סמויה של נגלה ונסתר, נמוך וגבוה, עולם תחתון ועולם עליון, וגם סתירה נפשית-פנימית בדמות הגביר ובישות המסיפר המובלע.

ש"י עגנון באירועים לכבוד זכייתו בפרס נובל לספרות (1966). כיום קשה מאוד ליהודים אנינים לקרוא שורות המדיפות ניהוח "גזעני" כל כך, אבל אין יצירות עגנון ואין יהדות ללא חברת יתרון הערך ומשמעות הסבל וסיבתו

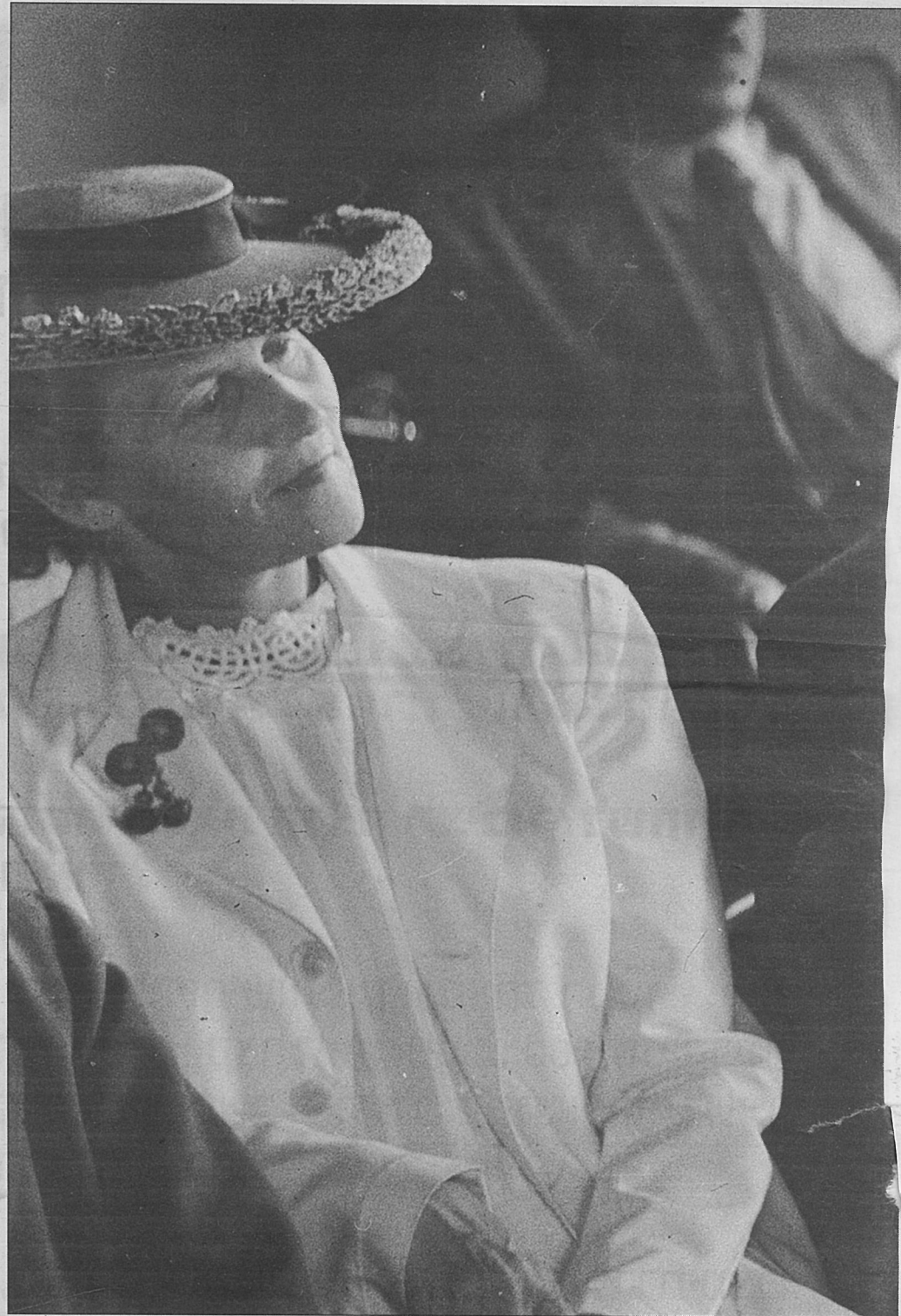
ובפרט בפתיחה שלו שהועברה בנוסחים המאוחרים לאגפים אחרים של הסיפור ובמגמת הרמז ולא כמוטו. הסיפור ממחיש וממחזי בדרך קומית את הפסוק מישעיהו "והלכו גויים לאורך ומלכים לנוגה זרחך" (ישעיהו ס, ג). יש אף לזכור את הפסוק בתחילת ספר שמואל "ונר האלוקים טרם יכבה" (שמואל א' ג, ג) כביטוי שהפך קלישאה. אנו מציגים כאן את המוטיב, הנראה נדוש, של 'אור התורה' כפי שהוא מופיע במדקומות אחדים ביצירת עגנון המאוחרת ובליקוטיה. וגם מתוך כך נוכל לעמוד על הפוטנציאל והתבני"תיות הגלומה בסיפור.

חוקי הקיום

כך כתב עגנון ב'אתם ראייתם': "שכתוב (הבקוק

העולם מתרגל לשגרה הקבועה, אבל משמת רבי אשר ברוך "אור קרוליבקה כבה" ועמו כבה אורו של עולם כמורה דרך לגויים. זהו משפט הסיום. בכבות הנר לא מצאו הגויים דרכם ושעו כל הלילה. יש בסיפור תבניות פרדוקסליות רדומות שנגלות ומתכסות בממד"דים אלגוריים צנועים לצד עובדות מגוחכות כמו הנ"רות הדקים שאשת רבי אשר ברוך נותנת לו לעת זקנתו כי לא עומד לו כוחו להחזיק בנרות הגסים. ייחודו של הסיפור בכך שהוא כנראה הסיפור המשלי הכולל הראשון המודע של עגנון, ולכן אפשר שגם שרד. על פניו הוא נראה כסיפור אנק"דוטי, חידוד הומוריסטי קצר המכונס תחת הכותרת 'פיליטון', אבל הוא מכיל כאמור פוטנציאלים מטפי"זיים קבליים כיוון שהוא מתמודד עם ארכיטיפ שע"גנון מודע לו מראשית הנוסח הראשון של הסיפור,

המבנה הפיזי הוא גם מבנה מטפורי רווי פרדוק"סים שיש בהם נימה קומית ואירונית מחד וממד אל"גורי אוקסימורוני מאידך – כדוגמת הגיבור, הגביר אשר ברוך שהוא 'הכפוף-הזקוף' המסייע לגלות גם שלא מדעתו את "התוך שבתוך", הממד הנסתר מע"יני הגויים ולמעשה מעיני כל הבריות. 'אור תורה' מבוסס על אנקדוטה ריטואלית החורזת על עצמה בסיפור פעמים אחדות ומציגת בב"יטוי החוזר בשלמות ובחלקים: "לילה לילה כל הלילה", כלשון השבעה מאגית. השגרה מסתיימת בשבירה, בפואנטה, סיום שיש בו הפתעה. 'אור תורה' נהפך שלא בידיעתו אך בזכות נרו של אשר ברוך, הלומד תורה כל הלילה, למגדלור למבריחים כדי שלא יטעו בחציית הגבול וימצאו את דרכם בח"שכת הלילה.

עמים הם מנבאים ואינם יודעים מה הם מנבאים. הם רואים רק את 'החיצונות', רק את הקליפה הם רואים ולפעמים גם את התוך, אבל את התוך שבי תוך' לעולם לא יראו, את האור שבאור אינם מרגישים בשכלם הפשוט ובעיניהם שטחו מראות. ואם יאמר לך אדם אחרת, תדע שאינו מבחין", כתב שם. כיום קשה מאוד ליהודים אנינים לקרוא שורות המדיפות ניחוח "גזעני" כל כך, אבל אין יצירות עג"נון ואין יהדות ללא הכרת יתרון הערך ומשמעות הסבל וסיבתו. המאמץ התרבותי כימינו מתרכז בע"קירת התרבות משורשה, מההיסטוריה שלה, מהקשריה, מהאותנטיות שלה, מהמחויבות הנפשית לגילוי עומק המסורת, בהפיכת הכל ל"אמנות".

אלו השורות הראשונות שבנוסח בוטשאטש (1906), העוברות בגרסאות המאוחרות מתחילת הסיפור לסופו. כאשר ההיגיון והריתמוס מוחלים על מקצבים שונים כמו לשון הלייט מוטיב, הפזמון, ההשבעה, "לילה לילה כל הלילה" החוזר בסיפור הקצר 7 פעמים; אלו ההתרחשויות הנסתרות בתדירות מחזורית ב'לילה של גלות' לצד ההתרחשויות השגרתיות כמו ההברחה מדי לילה בעיירת הגבול, כאשר מבריחי המכס הולכים לאור הנר הברקע מדי לילה שאינו אלא אור התורה. אחת הטכניקות בסיפור קשורה במשפטי הד מסתחררים כמו "בית זה ביתו של רבי אשר ברוך, רבי אשר ברוך גביר העיר", הבונים את השגרה הנצחית שיש בו מייסוד ההשבעה המאגית. "לילה לילה כל הלילה" כרוך בפסוק מוויקרא "מוקדה על המזבח כל הלילה עד הבוקר (...). אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה".

הפעילות הרוחנית, הבלתי מודעת לשימוש הנעשה בה, היא המאפשרת את הפעילות הפלילית, פעילות ההברחה שהיא עסקו של עשו, שגם הוא בעסקיו הגשמיים, תלוי באור התורה, אור הנר של יעקב, אחרת לא ימצא את דרכו. לא עשו ולא יעקב יודעים מהם שימושי הנוספים של הנר המקיים את העולם. כאן עולה המוטיב הידוע המגולם במימרה התלמודית (תלמוד בבלי ברכות יז, ב): "בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ואומרת: כל העולם כולו נזונין בשביל חנינא בני, וחנינא בני די לו בקב הרובין מערב שבת לערב שבת".

בסיפור הבסיסי ישנם מוקדים אחדים הבונים את שלד הסיפור האנקדוטי: אפיון המקום, הבית והאיש כשלוברים זה בזה. גיבור הסיפור, רבי אשר ברוך, הוא גביר, ולפיכך יש לו מקדם אירוני. גבירים ופרנסים כהכללה ביצירת עגנון הם דמויות אנטי-סוציאליות בנוסח "המהלך החדש", הזרם הריאליסטי בספרות העברית בראשית המאה העשרים; אך במקביל, הגיבור הוא למדן המופת הלומד כל הלילה. לפיכך, צמד הניגודים הסטרוקטורלי-הפרדוקסלי "הזקוף-הכ"ף" הוא צמד ניגודים מטא-ערכי הפועל בשכבת העומק של היצירה.

המוטו ליצירה, "לא איברי לילה אלא לגרסה" (עי' רובין ס"ה), מופיע בנוסח בוטשאטש (1907) בציון מראה מקום מכליל, דל ומרושל בנוסח שבו מצוין 'ספרים' ולא מראה מקום ממשי. עגנון לא היה מעז בתקופה מאוחרת יותר, ובפרט בהוצאת 'כל סיפורי' (1931), שלא לציון מראה מקום קנוני כמו עירובין ס"ח, שבו, בש"ס וילנה הקלאסי, לא נכתב 'ליליא' אלא 'סיהרא', שהוא ירח או מטנימיה ללילה.

יש לציון כי החוקרת דליה חושן מצאה גרסה זהה לזו של עגנון בתלמוד הבבלי בכתבי יד שבהם מנוסח במדויק כמו במוטו של עגנון. ייתכן שעגנון הביב"ל ליוגרף מצא זאת ודייק, אך ייתכן גם שעבד מעצמו את הגרסה ששור מכוח ההשראה. ■

בתורה. שהתורה היא אוצרו של הקב"ה. הוא שאנו מתפללים והאר עינינו בתורתך (אור המאיר פרשת פקודי).

וב'ספר סופר וסיפור': "וכל מלבוש שצריך תיקון נוטלתו ומתקנתו על מיטתה בלילה לאור הנר של בעלה של בניה שמשכימים ללמוד תורה. ומה שניאר תה מאור תורה פורעת היא בנר מצווה, היינו מדליקה שמן בכתי נכסיות ובכתי מדרשות (על פי הפסוק 'נר מצווה ותורה אור')." וכך ב'עיר ומלוואה': "בכניסתי לעיר לילה היה, אבל הלילה כיום האיר מאור תורה שבבתיים של אנשי בוטשאטש. יודעים היו שיסודו של אדם היא התורה והיו עושים את ימיהם ואת ליליותיהם בתורה" (עגנון מקדיש סיפורים אחדים ומרטיבים לחשיבות עיקר לימוד תורה בלילה, כמו בפתחת 'שני תלמידי חכמים').

סיפורי 'פולין' מייצגים ממד היסטוריוסופי; מבט על חוקי הקיום השזור בממד ההיסטוריוגרפי, שהוא הנרטיב הכולל של יצירת עגנון. הללו החלו להתפרסם בתקופת גרמניה של עגנון (1924-1912) החל ב'1916 - פרט לאור תורה' שכאמור קדם לתקופה זו - כנראה כחלק מהגרנסס היהודי גרמני שהיה בו ממד אפולוגי. טי. עגנון, שביטא את היהודי האותנטי בעיני יהודי גרמניה הנאורים, התגרה בהם בסיפוריו במינון שהציג ליה לרתק אותם כשהוא אצור באסתטיקה האגדית שפיתח. אנשי הרוח המיוחדים שבין יהודי גרמניה החלו להתייחס לחסידות בקדושה כמו במחקרו של אהרון מרכוס על החסידות מ'1907 אשר היווה איתנות לשינוי המגמה מבחו להערכה מהולה בפתחויות סנטי-מנטליות, כמפעליו של מרטין בובר שדבק בעגנון שעסק אך ורק ב'פולין' בכל סיפוריו שנתחברו בגרמניה, ולא רק באגדות פולין המדוברות אלא גם בסיפורים המודרניים כמו 'עובדיה בעל מום', 'בדמי ימיה' ו'בנערינו ובזקנינו'.

אך דווקא בהתרחקות הזו, שהיתה בלי ספק אותנטית, היה ממד פרובוקטיבי נוסף של נקמת האר-סטייודה בייקה. ואמנם, בתקופת בוטשאטש ובתקופת יפו עגנון לא עסק עדיין באופן ברור בסיפורים שהכילו ניסיון להבין את תולדות עם ישראל במבט היסטוריוגרפי או פנורמי ממוקד. אם כי גם ב'עגונות' (1908), ב'והיה העקוב למישור' (1912) וב'עליית נשמה', פרקו האחרון של 'הנידח' שפורסם בתקופת יפו (1909), ניתן למצוא שקף מכליל המתמודד עם אורחם ורבעם של היהודים כציבור וכקהילה כחלק מהחידה ההיסטורית של היהדות, אבל לא ניסיון היסטוריוגרפי פרשני מכליל.

כל יצירות בוטשאטש (1907-1905), פרט לשיי רים אחדים, עוסקים בענייני הווי. אמנם ברשימה העיתונאית 'עיר המתים', שנתפרסמה ב'העת' 1907 ובסיפור 'אור תורה' מאותה שנה, ניתן כבר למצוא את העקרונות הכלליים של הקיום היהודי וההתעניינות בנושאים היסטוריים, אנדיים והיסטוריוגרפיים המבטאים לקחים אטיולוגיים. למעשה, את תמצית ועיקר הספר 'עיר ומלוואה', שנכתב לשם הנצחת ברטשאטש אחר השואה, מוצאים בתוך 'עיר המתים'. אם מחפשים חטאים לאומיים מבשרי שואה, הרי שהרשימה 'עיר המתים' מסמנת אותם, כמו סיפורים סוציאליים אחרים של עגנון מאותה תקופה: 'סרסור לעירות' ו'הגנב', למשל.

ואינם יודעים מה יודעים

בסיפור 'אור תורה' מתאר עגנון את הריתמוס של הקיום היהודי מול הגויים, כאשר ברקעו מונחת תבנית מטפיזית אונטולוגית.

"דבר זה ידוע כי גם אומות העולם יודעים, אבל הם ככלל 'יודעים ואינם יודעים מה הם יודעים' ולפי

שיום הוא ואור גדול בעולם אין אדם יכול לראות באותו חדר אלא אם כן הכניס בו אור הנר. כך תורה שבכתב, שאף על פי שהיא נר צריכה היא לתורה שבעל פה לפרק קושיותיה ולבאר סודותיה (ספר הבהיר).

וכך כתב ב'אור תורה': "פעם אחת שאלו לבעל שם טוב ז"ל שאלה אחת בעניין עסק אחד. פתח את הזוהר הקדוש שהיה מונח על שולחנו והסתכל בו ואמר כל המאורע ונמצא אמת כדבריו. שאלו את פיו הקדוש וכי בהסתכלות מועטת בזוהר ייתכן לראות כל כך רחוק. השיב להם, אור שברא הקב"ה יאיר מסוף העולם ועד סופו ואדם יכול לראות מסוף העולם ועד סופו, וכיוון שראה הקב"ה שאין העולם ראוי לאור זה גנזו לצדיקים ומובא בספרים והיכן המקום שיכול להכיל אור הבהיר והיכן גנזו?

ג) ונוגה כאור תהיה, עתיד הנוגה שנלקח מן האור הראשון להיות כאור אם יקיימו בני התורה והמי צוות אשר כתבתי להורותם, שכתוב (משלי א) שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמן, וכתוב (חב"קוק ג) קרנים מידו לו ושם חביון עוזו. מה חביון עוזו? אלא אותו האור שגנו והחביא, שנאמר (תה"לים לא) אשר צפנת ליראיך. ומה שנשאר (שם) פעלת לחוסים בכך, בעולם הזה, ושומרי תורתך ומי קיימים מצוותיך ומקדשים שמך הגדול ומייחדים בסתר ובגלוי, שנאמר (שם) נגד כל בני אדם. אמר ר' רחומאי, מלמד שהיא אורה של ישראל ונרה אור, והכתיב (משלי ו) כי נר מצווה ותורה אור, נר זו מצווה, ומצווה זו תורה שבעל פה, ואור זו תורה שבכתב, אלא מתוך שמן שבנר מתקיים האור קרא לו אור. משל לחדר צנוע בסופי הבית, אף על פי